

UO'K::327:94(584.4+100)"17-18"

Sirojiddin BAROTOV,
O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi
E-mail:sirojiddinbaratov1985@gmail.com

Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti O.Normatov taqrizi asosida

TRADE RELATIONS OF THE BUKHARA KHANATE WITH RUSSIA DURING THE ASHTARKHANID PERIOD

Annotation

The article analyzes the relations of the Khanate of Bukhara with Russia in the 17th century and the first half of the 18th century, the establishment of diplomatic and trade relations between them, and the role of these processes in the economic and political life of both countries.

Key words: Lower Novgorod fair, Khoji Tarkhan (Astrakhan), Kazan, Arkhangelsk, Tobolsk, Tara, Tyumen, Tomsk, Nogai land, Western Siberia, Orenburg, Troitsk, "Bukharas", Irtysh line, velvet, zandana, carpet, felt, silk, leather, ruby, emerald, silver, tin, saltpeter, ivory, wooden pots, wax, honey, hunting weapons, hunting birds, lead and gunpowder.

ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ БУХАРСКОГО ХАНСТВА С РОССИЕЙ В ПЕРИОД АШТАРХАНИДОВ

Аннотация

В статье анализируются отношения Бухарского ханства с Россией в XVII и первой половине XVIII века, установление дипломатических и торговых отношений между ними, а также роль этих процессов в экономической и политической жизни обеих стран.

Ключевые слова: Нижегородская ярмарка, Ходжи Тархан (Астрахань), Казань, Архангельск, Тобольск, Тара, Тюмень, Томск, Ногайская земля, Западная Сибирь, Оренбург, Троицкая «Бухарцы», Иртышская линия, пепел и порох.

ASHTARXONIYLAR DAVRIDA BUXORO XONLIGINING ROSSIYA BILAN SAVDO ALOQALARI

Аннотация

Maqolada XVII asrda va XVIII asrning I yarmida Buxoro xonligining Rossiya bilan munosabatlari, ular o'rtasida diplomatik va savdo aloqalarining yo'lga qo'yilganligi va bu jarayonlarning ikkala davlat iqtisodiy va siyosiy hayotida tutgan o'rmi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Quyi Novgorod yarmarkasi, Xoji Tarxon (Astraxan), Qozon, Arxangelsk, Tobolsk, Tara, Tyumen, Tomsk, No'g'oy yurti, G'arbiy Sibir, Orenburg, Troitsk "Buxoroliklar", Irtysh chizig'i, baxmal, zandana, zarbof, gilam, kigiz, ipak, teri, la'l, yoqut, zumrad, kumush, qalay, selitra, fil suyagi, yog'och idishlar, mum, asal, ov anjomlari, ov qushlari, qo'rg'oshin va porox.

Kirish. Tarixdan bizga ma'lumki, biror bir davlat xalqaro diplomatik va tashqi savdo aloqalarisiz rivojlana olmagan. O'rta Osiyo mintaqasi savdo yo'llari chorrahasida joylashganligi ham tashqi savdo aloqalarining rivojlanishiga xizmat qiluvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Buxoro xonligining XVII-XVIII asrning birinchi yarmidagi tashqi aloqalariga e'tibor qaratsak, bu davrda shayboniylar davridagidek, ayniqsa, Ubaydullaxon va Abdullaxon II davridagi kabi faol tashqi diplomatik siyosat ko'zga tashlanmaydi [1]. Buxoro xonligining qo'shni bo'lgan Rossiya shaharlari bilan iqtisodiy va savdo aloqalari tarixini yoritish va bu munosabatlarning davlatchilgimiz tarixida tutgan o'rmini belgilash muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Rossiya davlati bilan Buxoro xonligi o'rtasidagi aloqalar haqidagi batafsil ma'lumotlar XVI asrga va XVII asrning birinchi yarmiga tegishli. Jumladan, Ya.V. Xanikov o'zining Orol dengizi xaritasiga bag'ishlangan asarida Rossiya bilan Buxoro xonligi o'rtasidagi aloqalar VIII asrda boshlanganligini aytib o'tadi [2]. S.V. Jukovskiy o'zining "Uchuz yil davomida Rossyaning Buxoro va Xiva bilan aloqalari" nomli esdaliklarida Buxoro va Rossiya o'rtasidagi diplomatik aloqalar va savdo-sotiq munosabatlari haqida ma'lumot berib o'tadi [3]. Yana bir rus sayyohi Russov o'zining "1753-yilda Orenburgdan Xivaga samaralik savdogar Rukavkinning sayohati" kitobida Buxoro, Xiva xonliklari va Rossiya munosabatlari haqida ma'lumotlarni xronologik tartibda keltiradi [4]. Shuningdek, M.V. Fexner, A.V. Pankov Mirzo Olim Maxdum Hoji, O. Aminov, H. Ziyov R.R. Alimova [5] va boshqalarning asarlarida Buxoro xonligi va Rossiya o'rtasidagi diplomatik va savdo-iqtisodiy aloqalar haqida ma'lumotlar uchraydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada tarixiylik, qiyosiy, xronologik hamda fanlararo yondashuv kabi ilmiy tadqiqot usullari hamda xolislik tamoyillaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. XVI-XX asrlarda Buxoro xonligi Rossiya, Hindiston, Eron, Xitoy, Afg'oniston va boshqa qo'shni davlatlar bilan savdo-iqtisodiy va siyosiy aloqalarni amalga oshirgan [6]. Xonlik poytaxti Buxoro shahrining savdo markazi sifatidagi o'rni katta bo'lgan. Bu haqda Mirzo Olim Maxdum Hoji o'z asarida: "Buxoro bir tarafdin Hindu, Chin, Eron va Afg'oniston ila va bir tarafdin

Rusiya ila ijro qilinib turgan bir tijoratning markazidir" deya ta'riflaydi [7]. XVI asr va XIX asrning I yarmida O'rta Osiyo va Rossiya o'rtasidagi savdo aloqalari uchta yo'nalishda olib borilgan: birinchi yo'nalish-Volgabo'yi orqali (Astraxan va Quyi Novgorod yarmarkasiga borilgan), ikkinchi yo'nalish-Ural (Orenburg va Troitsk shaharlariga), uchinchi yo'nalish-G'arbiy Sibirga. Buxoro xonligidan Sibirga turli xil gazlamalar va kiyim-kehaklar olib borilgan. Xonlik savdogarlari O'rta Osiyo davlatlari ichida son va salohiyat jihatidan ustun bo'lganligi uchun rus rasmiy hujjatlarida butun xonliklarga nisbatan Buxoro, xonliklar aholisi esa, "buxoroliklar" deb yuritilgan [8]. Astraxan shahrida maxsus buxorolik savdogarlar istiqomat qiladigan "Buxoroliklar" nomli mahalla bo'lgan [9]. Buxoro savdogarlari Astraxandan tashqari Tobolsk va Sibirgacha bo'lgan hududlarda savdo qilganlar. Rus podshosi Mixail Fyodorovich buxoroliklarga Astraxan, Qozon, Arxangelsk kabi shaharlarda erkin va uzoq muddatga savdo qilish huquqini hamda ularning xavfsizligini ta'minlashni buyurgan. Bunday imkoniyatlarning berilishi Rossiya va Buxoro xonligi o'rtasidagi savdo-sotiq ko'laminin yanada kengayishiga va rivojiga hissa qo'shgan. XVII asrda quruqlikdagi savdo yo'llaridan tashqari, suv yo'llaridan ham foydalanilgan holda Rossiya hudulariga borilgan. Shulardan biri, Buxorodan Urganchga, so'ngra, Orol dengizi sohillari bo'ylab Emba va Ural daryolari orqali Astraxanga borilgan. Ikkinchisi, Urganchdan shimoli-g'arb tomonga yurish orqali Mang'ishloq va Qarag'anda bandargohiga borilgan. Savdogarlar bu bandargohdan Kaspiy dengizi orqali Astraxanga o'tganlar. O'rta Osiyodan Rossiyaga olib boradigan yana bir yo'l janubiy-g'arbiy tomon yo'nalgan bo'lib, Mashhad, Astrobod, Ashraf, Rasht, Talishi, Boku, Darband, Bo'ynashi va Tarki orqali o'tgan. Bu yo'l uzoq masofali bo'lganligi uchun ayrim hollardagina foydalanilgan [10]. Bu davrda Rossiya Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorlikni rivojlantirishdan nihoyatda manfaatdor edi. O'z navbatida o'zbek xonlari hunarmand va savdo doiralari manfaatlaridan kelib chiqib, Rossiya bilan savdo-sotiqni mustahkamlashga alohida e'tiborlarini qaratdilar [11]. Rus davlati siyosiy maqsadlarni amalga oshirish uchun ham savdo-sotiqni aloqalarini rag'batlantirish yo'lidan borgan. Oqibatda, XVI asr oxiri-XVIII asrning birinchi choragida

Rossiyaning Tobolsk, Tara, Tyumen va Tomskda, keyinchalik Irtish chizig'ida o'z manfaatlarini mustahkamladi. Xiva xonligining Moskvadagi elchisi 1643-yilda shunday mazmunda xat yozdi: "Rus yurti Xoji Tarxondan(Astraxan) har yili 40-50 nafar savdogarlar kelib turadi. Ular Urganchda tijoriy faoliyat bilan shug'ullanadilar. Bu yerdan Buxoroga yo'l oladilar. So'ngra Balxga borib, u yerda 2-3 yillab qolib ketadilar" [12]. XVI asrning ikkinchi yarmida Rus podshosi Ivan Grozniy Qozon va Astraxanni bosib olgach, Rossiya chegaralari O'rta Osiyoga yaqinlashib qoladi. Shundan so'ng, xonliklar va Rossiya o'rtasidagi savdo-sotiq aloqalari yanada mustahkamlanib, doimiy tus oladi. Ko'pgina tadqiqotchilar Jenkinsonning 1558-yilgi O'rta Osiyoga missiyasini rasmiy savdo aloqalarining boshlanishi deb hisoblashadi" [13]. Bu davrda xonliklar o'zidan kuchli bo'lgan Rus davlati bilan diplomatik va savdo aloqalarini mustahkamlashga intilganlar. O'z navbatida tarixiy taqozo tufayli Rus davlati ham bunday aloqalarni mustahkamlashni xohlardi. Bu haqida S.V. Baxrushin o'z fikrini quyidagicha ifodalaydi: "Mamlakatning iqtisodiy tarqoqligiga barham berilganligi, uning viloyatlari o'rtasida tovar ayirboshlashning kuchayganligi, savdo munosabatlari o'sganligi, va natijada, joylardagi kichik bozorlarning yagona umumrus bozoriga birlashganligi-markazlashgan yagona davlatning vujudga keltirilishiga sharoit yaratgan asosiy sabablardan biridir" [14]. Rossiya bilan iqtisodiy savdo aloqalarning kengayishi Buxoro xonligi uchun ham katta ahamiyat kasb etdi. Xonlik savdogarlari o'z tovarlarini sotish uchun keng bozorga ega bo'ladi. Shuningdek, doimo bir-birlari bilan adovat va urush kayfiyati hukm surgan xonliklar uchun tashqi quvvatlab turuvchi kuchlar zarur edi. XVI-XVII asrlardagi O'rta Osiyo xonliklari va Rus davlati o'rtasidagi elchilik aloqalari asosan, iqtisodiy xarakterga ega bo'lib, savdo-sotiq munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan. O'rta Osiyo bozorlariga rus savdogarlari mo'yna, asal, mum va boshqa mollarni sotish uchun olib kelganlar. Ayniqsa, yoritish ehtiyoji uchun mumga talab katta edi" [15]. XVII asrda Buxoro va Xiva xonliklari elchilari Moskvaga 16 marta, o'z navbatida shu vaqt oralig'ida rus elchilari Buxoro va Xivaga 9 marta keladilar"[16]. Rus savdogarlari xonliklardan shoyi-gazlamalar, gilamlar, qimmatbaho toshlar, ip-gazlama va matolar olib kelib sotishdan manfaatdor edilar. Rus podshosi Ivan Grozniy davrida, 1558-1559-yillarda sayyoh Antonin Jenkenson Xiva va Buxoroga yuborildi. U Angliya va Rossiya elchisi sifatida O'rta Osiyo xonliklarida erkin savdo-sotiq qilish, keltirilgan rus va ingliz tovarlariga soliq solishda yengillik berish haqida muzokaralar olib borish uchun yuborildi. Antonin Jenkensonning bu sayohati haqida V.V. Bartold "Yevropa va Rossiyada Sharqning o'rganilish tarixi" asarida Buxoro va Rossiya o'rtasidagi diplomatik munosabatlarning o'rnatilishida Rossiya ham emas, buxoroda ham emas, aynan Jenkinson tashabbus ko'rsatganligini ta'kidlaydi" [17]. 1620-yilda rus podshosi Mixail Fyodorovich ashtarxoniy hukmdor Imomqulixon huzuriga zodagan Ivan Xoxlovni elchi qilib yubordi. U podshoning maktubini xonga yetkazadi. Bu maktubda buxorolik savdogarlar qanday huquqlardan foydalanishsalar, rus fuqarolari ham xuddi shunday huquqlardan foydalanishlari lozimligi ta'kidlangan. 1643-yilda Buxoro xoni Nodir Muhammadxon (1642-1645) rus podshosi Mixail Fyodorovich huzuriga Qozi Nagayni elchi qilib yubordi. Elchi olib borgan maktubda xonning Rossiya bilan diplomatik va savdo aloqalarini davom ettirish istagi borligi aks etgandi. 1671-yilda Buxoroda bo'lgan rus elchisi Pazuxin podsho Aleksey Mixailovichga Buxoro xoni Abdulazizxonning maktubini olib ketadi. Abdulazizxon maktubda savdo-sotiq munosabatlarini yanada rivojlantirish haqida gapirgandi. 1557-yildan 1682-yilgacha Buxoro va Rossiya davlatlari bir-birlariga 36 marotaba elchi yuborishgan. Bundan kelib chiqadiki, ikkala tomon ham yaxshi qo'shnichilik, savdo-sotiq va diplomatik munosabatlarni rivojlantirishga intilgan. XVII asrda xonliklar asosan, Rossiyaning Volgabo'yi aholisi bilan savdo-sotiq qilar edi. O'rta Osiyo bilan savdo ishlarida Astraxanliklar birinchi o'rinni egallardi. Astraxanliklardan tashqari Saratov savdogarlari, qozonliklar, quyi Novgorodliklar va Astraxan gamizonining kichik harbiy xizmatchilari ham bu savdolarda ishtirok etardi. O'rta Osiyo bilan savdo-sotiq qilgan rus savdogarlari orasida boy Moskvaliklarning o'rni alohida edi. Boy Moskva savdogarlarining ba'zilar 1000 so'm va undan ortiq miqdorda

savdo operatsiyalarini amalga oshirgan (XVII asrning bir so'mi oltin hisobida 10-15 so'mga teng bo'lgan) [16]. Diplomatik va savdo aloqalarining rivojlanishi Rossiyada ham, O'rta Osiyoda ham hunarmandchilikning taraqqiyoti bilan bog'liq edi [18]. Mintaqaning Buxoro, Balx Xiva va boshqa shaharlaridan paxta va ipakdan tayyorlangan gazlamalar (baxmal, zandana, zarbof), kiyim-kechaklar, uy-ro'zg'or buyumlari (gilam, kigiz, ipak, teri) qimmatbaho toshlar (la'l, yoqut, zumrad) kumush, qalay, selitra, bo'yoqlar, qog'ozlar, otlar va boshqa tovarlarni rus shaharlariga olib borganlar. Rossiya shaharlaridan esa, mo'ynalar, jun matolar, morj va fil suyagi, yog'och idishlar, mum, asal, ov anjomlari, ov qushlari, qurol, oq-dorilar(qo'rg'oshin va porox) olib kelangan [19]. Savdo-sotiq ishlarini diplomatik aloqalar bilan chambarchas bog'liq holda olib borilgan. XVII asrning so'nggi choragidan XVIII asrning 20 yillari o'rtalarigacha bo'lgan 50 yillik davr oralig'ida ham bu aloqalar qizg'in davom etdi. Mazkur davr oralig'ida Rossiyaga Buxoro xonligidan uch marta elchi kelgan [3]. 1705-yilda Olimbek boshchiligidagi bir guruh xonlikning diplomatik xodimlari va Mirkubay Mirg'ordayev rahnamoligidagi savdogarlar guruhi Rossiyaga tashrif buyuradi [18]. Buxorolik savdogarlar o'zlari bilan juda katta miqdordagi tovar va mahsulotlarni olib boradilar. Ular Rossiyaning turli shaharlarida bo'ldilar. Astraxan shahrining o'zida ularning 6 ming so'mlik tovarlari sotiladi. 1705-yilning iyulida rus podshosi Pyotr I buxoroni Ubaydullaxonga elchi Olimbek orqali javob maktubini yubordi. Unda ikkala davlat o'rtasidagi do'stona munosabatlar va savdo aloqalarini davom ettirilishi ta'kidlanadi. Pyotr I xonga o'z sovg'a-salomlarini, jumladan, rus oltinini yuboradi. Keyingi safar oradan 11 yil o'tib, 1716-yilda amalga oshirildi. Buxoro elchilariga Qulibek To'pchiboshi boshchilik qildi. Bu elchilik tarkibi elchining ayoli, farzandlari va savdogarlarni o'z ichiga olgan jami, 62 kishidan iborat edi. Buxoro xoni Abulfayzxon elchilar bilan birga 36 nafar rus asirlarini jo'natib yuboradi[20]. Buxoro xoni elchi orqali Rossiya bilan tinchlik o'rnatish, savdo aloqalarini davom ettirish, Astraxanda nohaq ayblanib, Kol oroliga bir umrga surgun qilingan buxorolik savdogarlarni afv etish va 1 elchi yuborishni iltimos qilgan edi [18]. Qulibek To'pchiboshi boshchiligidagi elchilar 1716-yilning iyunida Peterburgda bo'ladilar. Bunga javoban Pyotr I Florio Benevinni elchi qilib Buxoroga yuborishga qaror qildi. Unga juda muhim topshiriqlarni bajarishi vazifasi yuklatiladi. Jumladan, Yo'l-yo'lakay barcha shaharlar, qishloqlarni, qal'a va savdo manzilgohlarini puxta o'rganish, Kaspiy dengiziga quyiladigan daryolarni aniqlash, Buxoro xonligining harbiy ahvoli haqida ma'lumot to'plash, davlatning qo'shni xonliklar va Turkiya bilan munosabatlari qandayligini aniqlash, Abulfayzxonning rus podshosining yordami kerak ekanligi yo'qligini surishtirib bilish. Shu bilan birga, elchiga Rossiya-Buxoro savdo munosabatlarini yanada kengaytirish yo'llarini topish, xonliklar yerlarida qazilma boyliklar, ayniqsa oltin bor-yo'qligini aniqlash va uni qidirib topish uchun xizmat qiladigan qal'alar barpo etish istiqbollarni o'rganish, shuningdek bu tadbirga buxoroliklarning aniq munosabatini shurishtirib bilish alohida vazifa qilib topshirilgan edi [21]. 1721-yil may oyining oxirlarida elchi Florio Benevin uzoq va mashaqqatli yo'lni bosib o'tib, Buxoroda keladi. Florio Benevinni 1721-1725-yillar davomidagi sayohati davomida Buxoro xonligining iqtisodiy, siyosiy va xalqaro aloqalari haqidagi ma'lumotlarni to'pladi [22]. O'rta Osiyo davlatlari va Rossiya o'rtasida savdo-sotiq munosabatlariga to'siq bo'ladigan omillar borligini aniqladi. Bular, xonliklar o'rtasidagi ziddiyatlar, o'zaro ichki kurashlar va savdo karvonlariga tez-tez qaroqchilar hujumlarining bo'lib turishi edi. Shunday bo'lsa-da, bu aloqalar XVIII asr davomida yanada rivojlana bordi [23].

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolada ashtarxoniy davrida Buxoro xonligining Rossiya bilan diplomatik va savdo aloqalari tarixi va bu munosabatlarning o'zbek davlatchiligi tarixida tutgan o'rni haqida to'xtalib o'tilgan. Bu jarayonlarni yoritishda Yevropalik va Rossiyalik elchilar, sayohatchilar va sharqshunoslarning asarlari va esdaliklari shuningdek, mahalliy tarixshunoslar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar qimmatli ma'lumotlar hisoblanadi. Shuning uchun ham bu ma'lumotlar Buxoro xonligining Rossiya bilan XVII-XVIII asrlardagi iqtisodiy va savdo-sotiq aloqalari tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент., "Шарк". 2001. 275-б.
2. Ханьков Я.В. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства. Записки Имп. Рус. Географ. Общества. Кн. V. 1851. – С. 282.
3. Жуковский С. В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. – Пг., 1915. –С.1-2.

4. Руссов С.В. Путешествие из Оренбурга в Хиву самарского купца Рукавкина в 1753 году, с приобщением разных известий о Хиве с отделенных времен донныне. Журн. Мин.Внутр. Дел. Санктпетербург. 1840. –С. 11-14.
5. Фехнер М.В. “Торговля русского государства со странами Востока в XVI веке”. Москва. 1956.// Панков А.В. “К истории торговли Средней Азии с Россией XVI – XVII вв.” / А.В. Панков. – Ташкент: Издание Общества для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами, 1927.// Мирзо Олим Махдум Ҳожи. “Тарихи Туркистон”. Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2003.// Аминов О. “XVI-XX асрларда Ўрта Осиёнинг Россия билан тарихий ва иқтисодий алоқалари”. Тошкент. “Правда Востока”, 1958.// Зиёев Ҳ. Ўзбекистоннинг Сибир орқали Россия билан элчилик ва савдо алоқаларининг ўрнатилиши ҳамда ривожланиши тарихи(қадимги даврлардан то XX аср бошларигача) III жилд. Тошкент. “ЯНГИ АСР АВЛОДИ”. 2012.// Алимова Р.Р. Ўрта Осиё хонликларининг қўшни давлатлар билан дипломатик ва савдо-иқтисодий муносабатлари(XVI-XX аср рус тарихшунослиги ва манбалари асосида). Тошкент. 2017.
6. Алимова Р.Р. Ўрта Осиё хонликларининг қўшни давлатлар билан дипломатик ва савдо-иқтисодий муносабатлари(XVI-XX аср рус тарихшунослиги ва манбалари асосида). Тошкент. 2017. -Б. 3-4.
7. Мирзо Олим Махдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2003. –Б. 191.
8. Зиёев Ҳ. Ўзбекистоннинг Сибир орқали Россия билан элчилик ва савдо алоқаларининг ўрнатилиши ҳамда ривожланиши тарихи(қадимги даврлардан то XX аср бошларигача) III жилд. Тошкент. “ЯНГИ АСР АВЛОДИ”. 2012. –Б. 5.
9. Костомаров Н.И. Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях. Санкт-Петербург. 1862. –С. 43-44.
10. Юлдашев М. Ю. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI-XVII вв. Ташкент: Наука Узб. ССР, 1964. -С. 64-65
11. Зияев Х.З. Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI—XIX вв. Ташкент. “ФАН” 1983. -С. 3.
12. История народов Узбекистана. Т. 2., Тошкент, 1947. –С. 107.
13. Бартольд В. В. История изучения Востока в Европе и в России. С-Петербург. 1911. –С. 153.
14. Бахрушин С.В. Иван Грозный. Москва. «Полиграфкнига». 1945. –С. 70.
15. Фехнер М.В. Торговля русского государства со странами Востока в XVI веке. Москва. 1956. -С. 61.
16. Аминов О. XVI-XX асрларда Ўрта Осиёнинг Россия билан тарихий ва иқтисодий алоқалари. Тошкент. “Правда Востока”, 1958. – Б. 6.,7-9.
17. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России : Лекции. чит. в Имп. С.-Петерб. ун-те / В. Бартольд. — Санкт-Петербург : тип. М.М. Стасюлевича, 1911. –С. 154.
18. Панков А.В. К истории торговли Средней Азии с Россией XVI – XVII вв. / А.В. Панков. – Ташкент: Издание Общества для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами, 1927.-С. 23.
19. Чулошников А.П. Торговля Московского государства с Средней Азией в XVI-XVII веках // Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. вып. 3, ч. I. Л., 1933. –С. 80-84.
20. Сборник князя Хилкова. Петербург, 1879. –С. 545-552.
21. История таджикского народа, т. 2, с. 33. // Аминов О. XVI-XX асрларда Ўрта Осиёнинг Россия билан тарихий ва иқтисодий алоқалари. Тошкент. “Правда Востока”, 1958. –Б. 13.
22. Мехалева Г.А. Узбекистан в XVIII-первой половине XIX века. ремесло, торговля и пошлины. Ташкент «ФАН», 1991. –С. 5.
23. История таджикского народа, т. 2, с. 34.